

Kozłowski, Janusz K.

Niektóre aspekty genezy kultury ceramiki promienistej w Polsce

Światowit 32, 27-60

1971

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

NIEKTÓRE ASPEKTY GENEZY KULTURY CERAMIKI PROMIENISTEJ W POLSCE

WSTĘP

Przed kilku laty snując rozważania na temat pochodzenia kultury ceramiki promienistej rozpatrywaliśmy to zagadnienie na płaszczyźnie dwu przeciwstawnych ośrodków kulturotwórczych — południowego i północnego, reprezentowanych z jednej strony przez ośrodek bałkańsko-anatolijski, z drugiej zaś strony przez kulturę pucharów lejkowatych — głównie związaną z Niżem Północnoeuropejskim¹. Przedstawiliśmy wówczas argumenty, które naszym zdaniem wskazywały na bardzo bliskie powiązania kultury ceramiki promienistej z kulturą pucharów lejkowatych, a szczególnie z jej południową grupą. Jednocześnie zwróciliśmy uwagę na argumenty chronologiczne i typologiczne przemawiające przeciwko przyjmowaniu bezpośrednich związków genetycznych kultury ceramiki promienistej w krajach północnobalkańskich z miejscowym podłożem kultur wczesnoeneolitycznych. Także przeciwstawiliśmy się skrajnym, ekstremistycznym poglądom wyprowadzającym omawianą kulturę bezpośrednio ze wschodniej Anatolii w postaci ekspansji etnicznej². Czołowym argumentem były w tej dziedzinie wyraźnie wcześniejsze początki rozwoju omawianej kultury na terenach leżących na północ od Dunaju, niż na terenach znajdujących się w środkowym biegu Dunaju, czy dalej jeszcze na południu w krajach bałkańskich. Takie stanowisko zyskało sobie w ostatnich latach poważne oparcie w studiach nad chronologią eneolitu północnobalkańskiego, może najpełniej podsumowanych niedawno przez N. Tasića w jego dysertacji doktorskiej poświęconej kompleksowi Baden-Vučedol w Jugosławii³.

¹ J. K. Kozłowski, *Ze studiów nad kulturą ceramiki promienistej*, „Archeologia Polski”, t. 10, 1965, s. 180 - 187.

² N. Kalicz, *Die Peceler (Bedener) Kultur und Anatolien*, Budapest 1963, passim.

³ N. Tasić, *Badenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji*, Beograd 1967, s. 12 - 43.

W dysertacji tej autor stoi na podobnym stanowisku, tj. kulturę ceramiki kanelowanej na obszarze morawsko-słowackim uważa za I fazę wielkiego kompleksu badeńskiego, następnie środkowodunajską kulturę pécelską za fazę II ekspansji tego kompleksu, północobałkańską kulturę Baden-Kostolac za fazę najpóźniejszą, w której jego zdaniem powstają też inne, peryferyczne grupy kompleksu badeńskiego⁴.

W konsekwencji musimy więc przyjąć dominującą rolę miejscowego podłoża wczesnoeolitycznego w genezie kultury ceramiki promienistej w krajach leżących na północ od Dunaju. Studia ostatnich lat prowadzone przede wszystkim przez badaczy słowackich: V. Nemejcovą-Pavukovą⁵ i S. Šiškę⁶ — w poważnym stopniu przyczyniły się do rozszerzenia znajomości wczesnej fazy omawianej kultury we wschodniej części jej pierwotnego zasięgu. Studia te wskazały na poważną rolę, jaką na tych terenach, leżących poza strefą zasięgu kultury pucharów lejkowatych, odgrywało podłoże lokalne, związane z późnymi kulturami kompleksu lendzielskiego (a także z powiązanymi z nim wpływami późnych kultur polgarskich). Wspomniane, wyżej doskonale opracowania badaczy słowackich pozwoliły zrozumieć, jak bardzo złożonym był proces genezy kultury ceramiki promienistej. Ten złożony charakter procesu genezy kultury ceramiki promienistej znalazł m.in. wyraz w ostatnich pracach J. Pavelčika, który rozpatrywał obszar leżący na pograniczu morawsko-słowackim, a więc na wschodniej granicy kultury pucharów lejkowatych, gdzie najpełniej odzwierciedliło się zazębienie podłoża kultury pucharów lejkowatych z podłożem późnolendzielskim⁷.

Na terenie Polski, materiały wydobyte w ostatnich latach oraz opracowane ostatnio kolekcje dawniej zgromadzone, pozwalają też ocenić złożony charakter procesu genezy kultury ceramiki promienistej. W genezie tej niewątpliwie obok miejscowych tradycji kultury pucharów lejkowatych, prowadzących do powstania oryginalnych przejawów wczesnej fazy kultury ceramiki promienistej zbliżonych do wzorów morawskich, obserwujemy oddziaływania idące od strony Słowacji. Przejawiają się one z kolei w dwu postaciach: w formie wpływów bołerskich, idących ze Słowacji zachodniej i pogranicza morawsko-słowackiego oraz wpływów idących ze Słowacji wschodniej, związanych z tamtejszym podłożem schyłkowo polgarskim (grupa Male Zalužice-Lažňany), na którym wyrasta także kultura ceramiki promienistej. Sytuacja ta jest dodatkowo komplikowana miejscowymi tradycjami późnopolgarskimi (grupa

⁴ N. Tasić, o. c., s. 30 - 33.

⁵ V. Nemejcová-Pavuková, *Sídlisko boľerázkého typu v Nitrianskom Hrádku*, „Slovenska Archeologia”, t. 12, 1964, s. 163 - 242.

⁶ S. Šiška, *K počiatkom kultúry s kanelovanou koramikou na východnom Slovensku*, „Slovenska Archeologia”, t. 14, 1966, s. 49 - 75.

⁷ J. Pavelčík, *Kultúra kanelované keramiky na Moravě*, w: *Z badaň nad kultúrou ceramiky promienistej*, Kraków 1968, s. 79 - 82.

Wyciąże-Złotniki), które na obszarze Małopolski, w świetle ostatnich badań, zdają się odgrywać dość poważną rolę w procesie genezy kultury ceramiki promienistej. Ten właśnie złożony charakter procesów genezy omawianej kultury postaramy się naświetlić bliżej w niniejszym szkicu. Na wstępie należy jeszcze podkreślić jeden fakt: różnorodne tradycje, uwiadaczające się w procesie genezy tej kultury, prowadziły do silnego zróżnicowania jej wczesnej fazy chronologicznej na tych samych często obszarach. Jest to szczególnie aktualne na terenie Polski południowej, gdzie od początku neolitu niemal krzyżują się oddziaływania ośrodka zachodniosłowacko-morawskiego ze wschodniosłowackim. Widoczne jest to specjalnie w Małopolsce; nie można jednak zapominać o zadziwiających powiązaniach Śląska środkowego z terenem zachodniej Słowacji, także niejedną raz zmanifestowanych w neolicie i eneolicie.

Przejdziemy obecnie do przedstawienia całego wachlarza różnych elementów i aspektów kulturowych występujących we wczesnym horyzoncie chronologicznym kultury ceramiki promienistej w Polsce południowej, zaczynając od najbardziej oryginalnej grupy, ostatnio wyróżnionej w okolicach Krakowa, reprezentowanej przez część materiałów z Wyciąża, stan. I, pow. Kraków.

GRUPA WYCIĄSKO-KSIAŻNICKA WCZESNEJ CERAMIKI PROMIENISTEJ

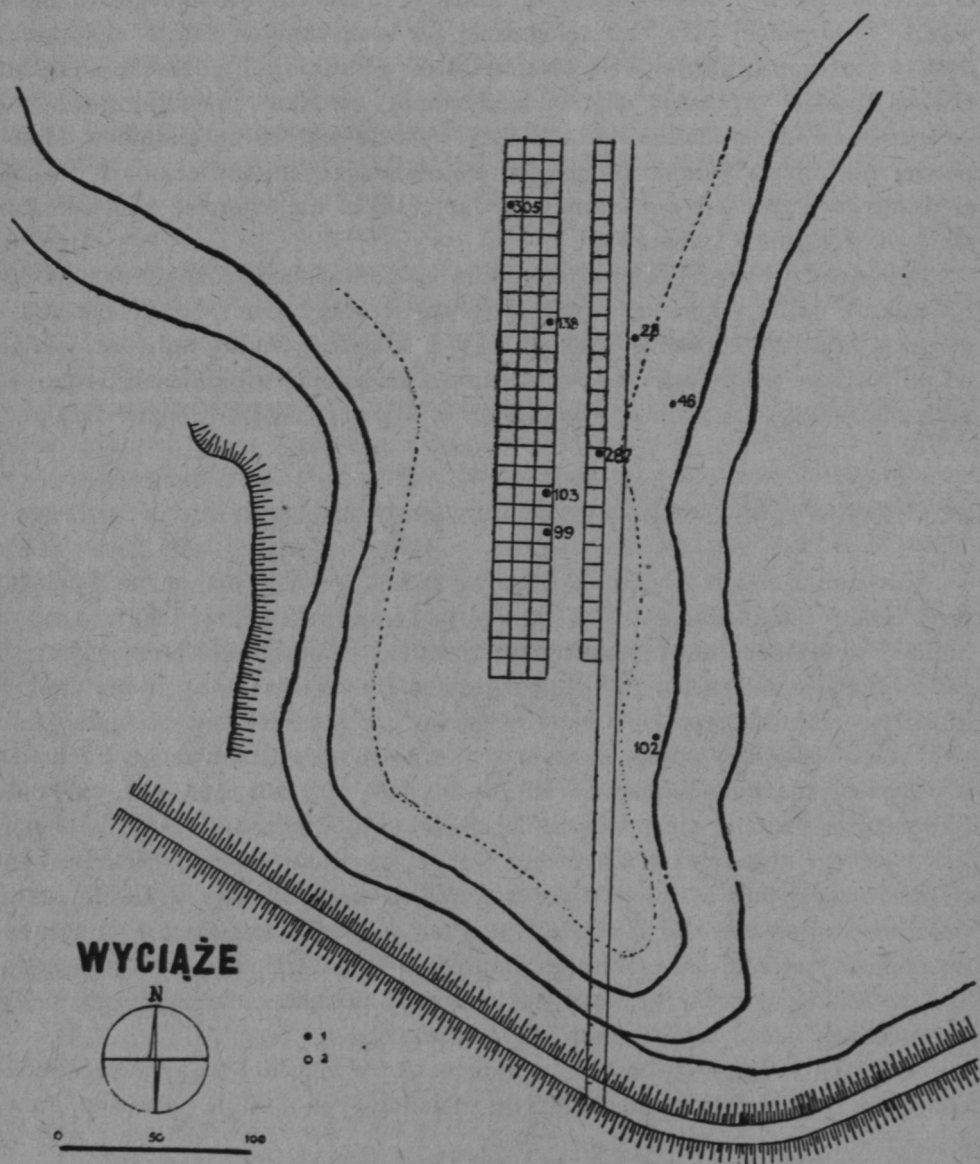
Wśród materiałów z bogatego stanowiska neo- i eneolitycznego w Wyciążu, pow. Kraków, stanowiącego część kompleksu stanowisk odkrytych przy okazji budowy kombinatu im. Lenina w Nowej Hucie, wyodrębnia się część skupisk zawierających znaleziska wyraźnie różniące się od klasycznych materiałów kultury ceramiki promienistej. Znaleziska te pominęliśmy w monografii tego stanowiska, aby poświęcić im w tym miejscu specjalną uwagę⁸. Pochodzą one z następujących skupisk: 28, 46 bis, 99, 102, 103, 134, 138, 179, 287, 305. Skupiska te grupują się w centralnej części stanowiska, układają się w półkole, którego wierzchołek zwrócony jest w kierunku wschodnim⁹. Zgrupowanie to występuje w miejscu przewężenia, u samej nasady cypla na jakim położone jest stanowisko Wyciąże I. Jedyne jama 102 leży poza tym zgrupowaniem w najdalej ku południowemu wschodowi wysuniętej części cypla. Dodać jednak trzeba, że lokalizacja tego skupiska, przebadanego przed narzuceniem siatki arowej, jest jedynie przybliżona (ryc. 1).

Skupiska związane z omawianą fazą osady wyciąskiej mają w przewadze charakter dużych jam, dość głębokich, posiadających na dnie paleniska. Jamy

⁸ J. K. Kozłowski, o. c., ryc. 27.

⁹ J. K. Kozłowski, *Materiały neolityczne i eneolityczne odkryte na stanowisku Nowa Huta-Wyciąże I (badania w latach 1950 - 1952)*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 1, 1968, s. 13 - 90.

te można z dużym prawdopodobieństwem interpretować jako ziemianki. Jedynie skupisko 102 położone poza wspomnianym zgrupowaniem było naziemnym skupieniem fragmentów ceramiki w obrębie warstwy kulturowej. Można więc przypuszczać, że przedstawiony tutaj materiał pochodził z osady

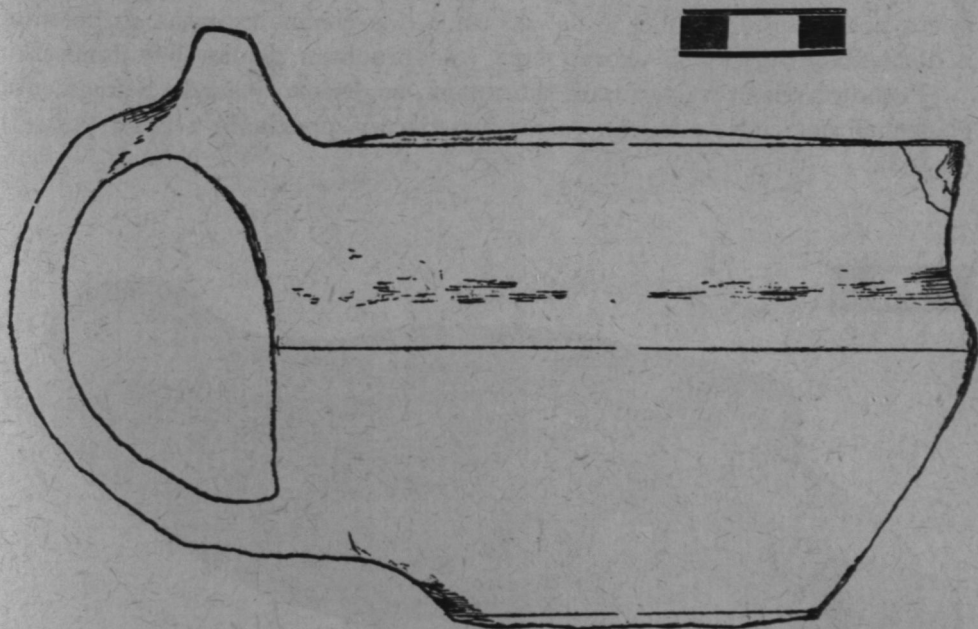

Ryc. 1. Wyciąże, pow. Kraków. Rozmieszczenie jam związanych ze starszą fazą kultury ceramiki promienistej.

złożonej z kilkunastu ziemianek półkuliście ułożonych, z których większość prawdopodobnie została przebadana. Nie jest jednak wykluczone, że niektóre z tych jam pozostały pod torem kolejowym przecinającym stanowisko z północy na południe; mogłyby one jeszcze zageścić układ ziemianek we wspomnianym półkolu. Nie jest też wykluczone, że osada ta mogła mieć formę okolnicy, której drugą część kryje nie przebadany, zachodni pas cypla wyciąskiego. Z tych powodów możemy jednak uważać przedstawiony tu materiał jako zwarty pod względem kulturowo-chronologicznym, względnie czysty, szczególnie jeśli pominąć górne partie wypełnisk jam. Jest więc celowe przedstawienie opisu materiałowego oddzielnie, ze względu na zwarty, odrębny od pozostałych faz osady wyciąskiej charakter tej grupy znalezisk¹⁰.

SKUPISKO 28 (W ODL. 438-460 m OD DROGI KRAKÓW-CŁO)

Jedna z pięciu ziemianek neolitycznych zniszczonych w czasie robót ziemnych. W jednej z nich znaleziono kubek uchaty z lekko zaznaczoną cylindryczną szyjką i stożkowatym brzuścem. Ucho grube nie wysunięte ponad brzeg, zaopatrzone w charakterystyczny występ-zgrubienie sterzące nieco ponad krawędź kubka. Wys. 6,8 cm, średn. otworu 9 cm, średn. dna 5 cm (ryc. 2). Niestety brak innych materiałów z omawianego skupiska.

Ryc. 2. Wyciąże, pow. Kraków. Skupisko 28. Kubek uchaty

¹⁰ J. K. Kozłowski, *Materiały enolityczne z Nowej Huty-Wyciąże*, w: *Z badań nad kulturą ceramiki promienistej*, Kraków 1968, s. 53 - 77.

SKUPISKO 46 BIS (W ODL. 490 m OD DROGI)

Jama na wschód od skupiska 46, niestety nie opisana w dokumentacji. Z jamy tej wydobyto materiał w przewadze należący do kultury ceramiki promienistej, najprawdopodobniej do fazy wczesnej:

1. Fragment naczynia amforowatego o cylindrycznej szyjce i lekko wydętym, baniastym brzuścu. Krawędź nieco wywinięta na zewnątrz. Średn. otworu 14 cm, brzuśca 16 cm. Wysokość naczynia ponad 15 cm. Gлина jasnobrunatna o gładkiej, błyszczącej powierzchni (tabl. I, ryc. 1).

2. Fragment górnej części naczynia o esowatym profilu z guzkami i rzędem palcowych dołków pod krawędzią. Średn. otworu 13,5 cm. Gлина jak wyżej (tabl. I, ryc. 2).

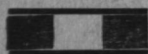
3. Fragment małego naczynia ze zwężającą się lekko ku górze szyjką, słabo wydętym brzuścem, zdobionego poziomą linią na granicy szyjki i brzuśca oraz ukośnym kanelowaniem na brzuścu. Gлина jak wyżej (tabl. I, ryc. 3).

4. Fragmenty brzuśców trzech naczyń o esowatych profilach, z powierzchnią schropowaconą i stożkowatymi guzkami oraz poziomymi rzędami dołków. Gлина ciemnobrunatna z domieszką tłuczonych skorup (tabl. I, ryc. 4 - 6).

5. Fragment cienkiego naczynia o chropowatej powierzchni z prostym brzegiem o karbowanej krawędzi.

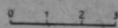
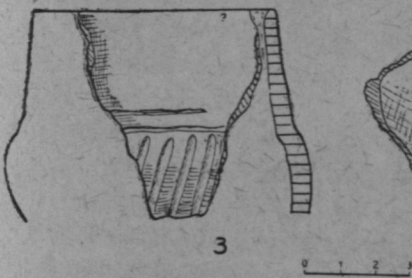
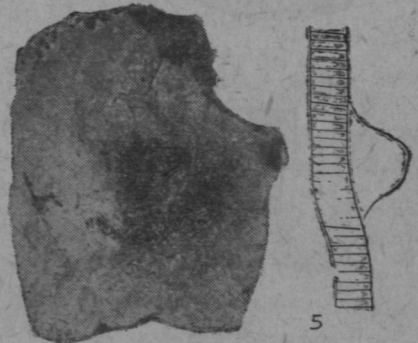
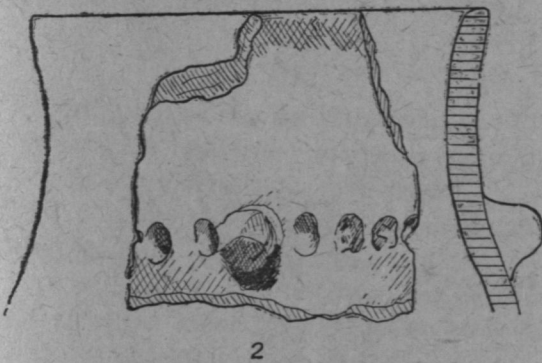
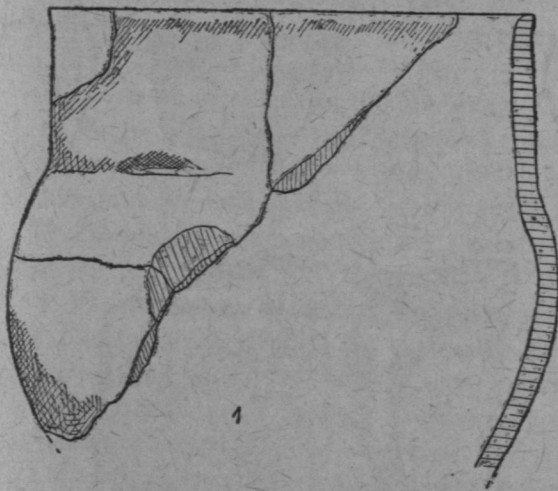
6. Cztery brzegi naczyń z lekko zwężającą się ku górze szyjką i prosto ściętą krawędzią o średnicach 15 - 23 cm. Gлина ciemnobrunatna chropowata z domieszką tłuczonych skorup oraz jasnobrunatna gładka bez domieszki.

Ponadto, razem z opisanymi skorupami, znaleziono luszczkę z fragmentu gładzonej siekiery krzemiennej oraz zagadkowy przedmiot z kości (łyżwę?) (ryc. 3).

Ryc. 3. Wyciąże, pow. Kraków. Skupisko 46 bis. Łyżwa kościana (?)

Tablica I

Wyciąże. pow. Kraków, 1-6 — materiały z jamy 46 bis

Tablica II

Wyciąże, pow. Kraków, 1 - 4 — materiały z jamy 99, 5, 6 — z jamy 102, 7, 8 — z jamy 103.

SKUPISKO 99 (AR VII C)

Jama głęboka na 220 cm o płaskim dnie (średn. 170 cm). Na dnie wystąpiło palenisko o miąższości 10 - 15 cm, oraz zagadkowe zagłębienie o profilu w formie litery „V”, wydłużone do 60 cm.

Materiał ceramiczny, bardzo nieliczny, zebrano na poziomie 120 - 200 cm:

1. Fragment górnej części brzuśca baniastego naczynia z guzkiem spłaszczonym, umieszczonym w górnej części brzuśca. Gлина ciemnobrunatna, schudzona domieszką tłucznia i skorup (tabl. II, ryc. 1).

2. Fragment brzegu naczynia o esowatym profilu i średn. otworu 10 cm. Gлина jak poprzednio (tabl. II, ryc. 2).

3. Fragment czarki uchatej o esowatym profilu. Ucho silnie wygięte, pogrubione przy krawędzi, nie występuje ponad brzeg. Średnica otworu ok. 6 - 7 cm. Gлина jak wyżej (tabl. II, ryc. 3).

4. Fragment ucha małego czerpaka, podobnego, lecz mniej wygiętego i grubszego przy dnie (tabl. II, ryc. 4).

Ponadto jeden odlupek odpadkowy pochodzący z zaprawy rdzenia, wykonany z krzemienia jurajskiego.

SKUPISKO 102 (W ODL. 660 m OD DROGI)

Skupisko skorup na głębokości 40 - 120 cm, niestety bez dokładnej dokumentacji. W materiale zachowanym w zbiorach występują domieszki, dość liczne, ceramiki kultury przeworskiej.

Z bardziej charakterystycznych fragmentów ceramiki neolitycznej należy wymienić:

1. 2 fragmenty czerpaków uchatych ze stożkowatym brzuścem i lekko rozchylnym kołnierzem. Brzusiec schropowacony, na załomie brzuśca i kołnierza rząd poziomych nacięć.

2. Ucho taśmowe, niezbyt duże, nie wystające ponad brzeg, zaopatrzone w dwa niewielkie zgrubienia-rozki występujące ponad krawędź. Gлина barwy ceglastej dość tłusta, o miękkiej, łatwo ścierającej się powierzchni (tabl. II, ryc. 5).

3. Fragment miseczki rynienkowatej czworobocznej z zaokrąglonymi narożnikami, ze spłaszczoną krawędzią i otworkami na rogach. Gлина czarna o błyszczącej powierzchni (tabl. II, ryc. 6).

Ponadto kilkadziesiąt fragmentów ceramiki neolitycznej o nieokreślonej przynależności kulturowej.

STANOWISKO 103 (AR IX A, C)

Ziemianka o średn. 230 cm, głęboka na 250 cm, z paleniskiem na dnie o średnicy 80 cm. W górnych poziomach (do 70 cm) wystąpiły domieszki materiału późnolateńskiego. Dolne poziomy zawierały natomiast materiał

neolityczny, wśród którego szczególnie charakterystyczne były następujące fragmenty ceramiki:

1. Fragment bardzo dużego czerpaka o esowatym profilu z uchem dość grubym, nie wystającym ponad brzeg, zaopatrzonym w dwa różki-zgrubienia wysunięte nieco nad krawędź. Głina ciemnobraunatna o wyświeconej powierzchni, schudzana piaskiem (tabl. III, ryc. 1).

2. Fragment górnej części naczynia o esowatym profilu, zdobionego na granicy szyjki i brzuśca rzędem pionowych nacięć (lub odcisków stempelka). Głina jak wyżej (tabl. III, ryc. 2).

3. Fragment górnej części naczynia z szyjką zwążającą się ku górze i prosto ściętą krawędzią zdobioną karbowaniem. Głina jak poprzednio (tabl. II, ryc. 7).

4. Drobnny fragment brzuśca zdobionego kanelowaniem płytkim (tabl. II, ryc. 8).

SKUPISKO 134 (AR XIV C i XV A)

Ziemianka o nieznanym kształcie i głębokości do 200 cm. Zawierała materia neolityczny z niewielkimi domieszkami skorup wczesnośredniowiecznych. Do bardziej charakterystycznych fragmentów ceramiki wczesnej fazy kultury ceramiki promienistej należą:

1. Duży czerpak uchaty o esowatym profilu, z nieco silniej zaakcentowanym załomem brzuśca. Krawędź nieco pogrubiona, z grubej taśmy, ucho odłamane. Średn. otworu 13 cm, wys. 11 cm, średn. dna 8 cm. Głina czarna na powierzchni, czerwobraunatna na przełomie z domieszką tłuczonych skorup; powierzchnia gładka, matowa (tabl. III, ryc. 3).

2. Fragment brzegu naczynia o lekko rozchylonym kołnierzu (tabl. IV, ryc. 1).

3. Dwa fragmenty brzuśców z charakterystycznymi guzkami w postaci imitacji uszek przegubowych (tabl. IV, ryc. 2, 3).

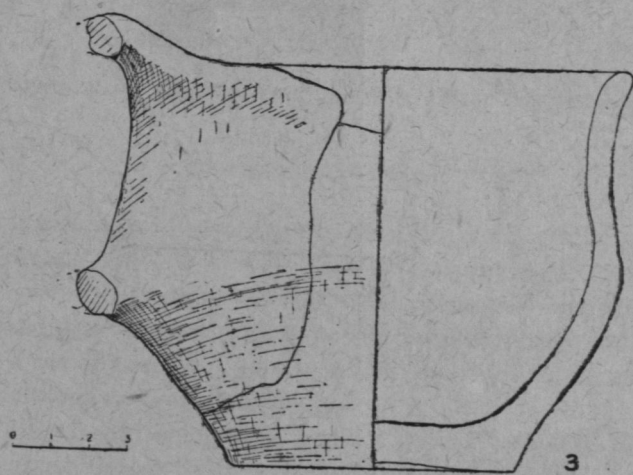
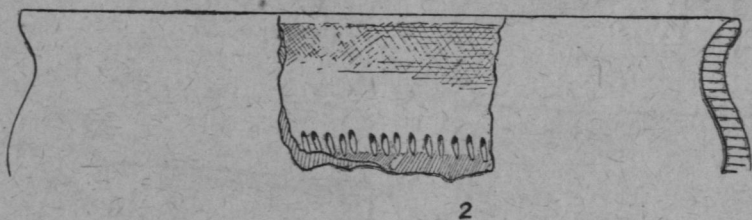
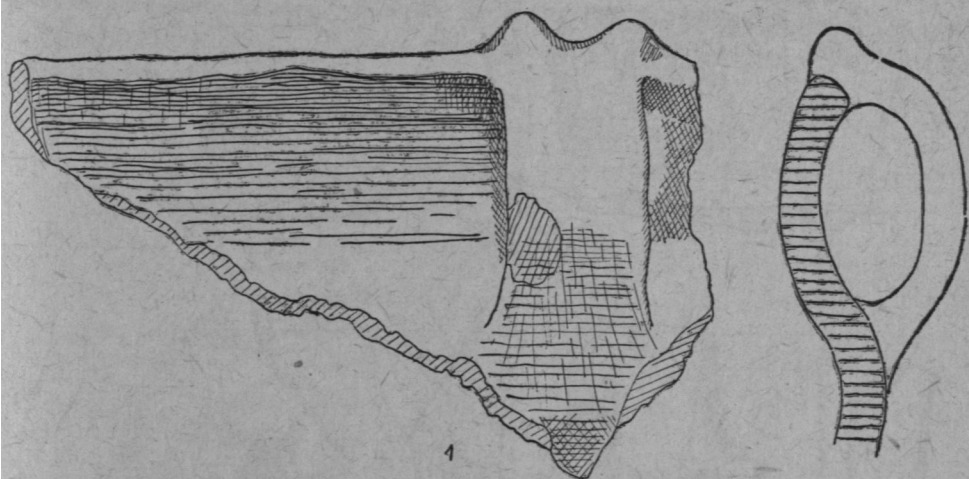
4. Ucho znajdujące się na największej wydętości brzuśca, wtopione w tektonikę naczynia, poziomo przekłute (tabl. IV, ryc. 4).

5. Cienkie ucho taśmowate, słabo wygięte (tabl. IV, ryc. 5).

SKUPISKO 138 (AR XVIII C)

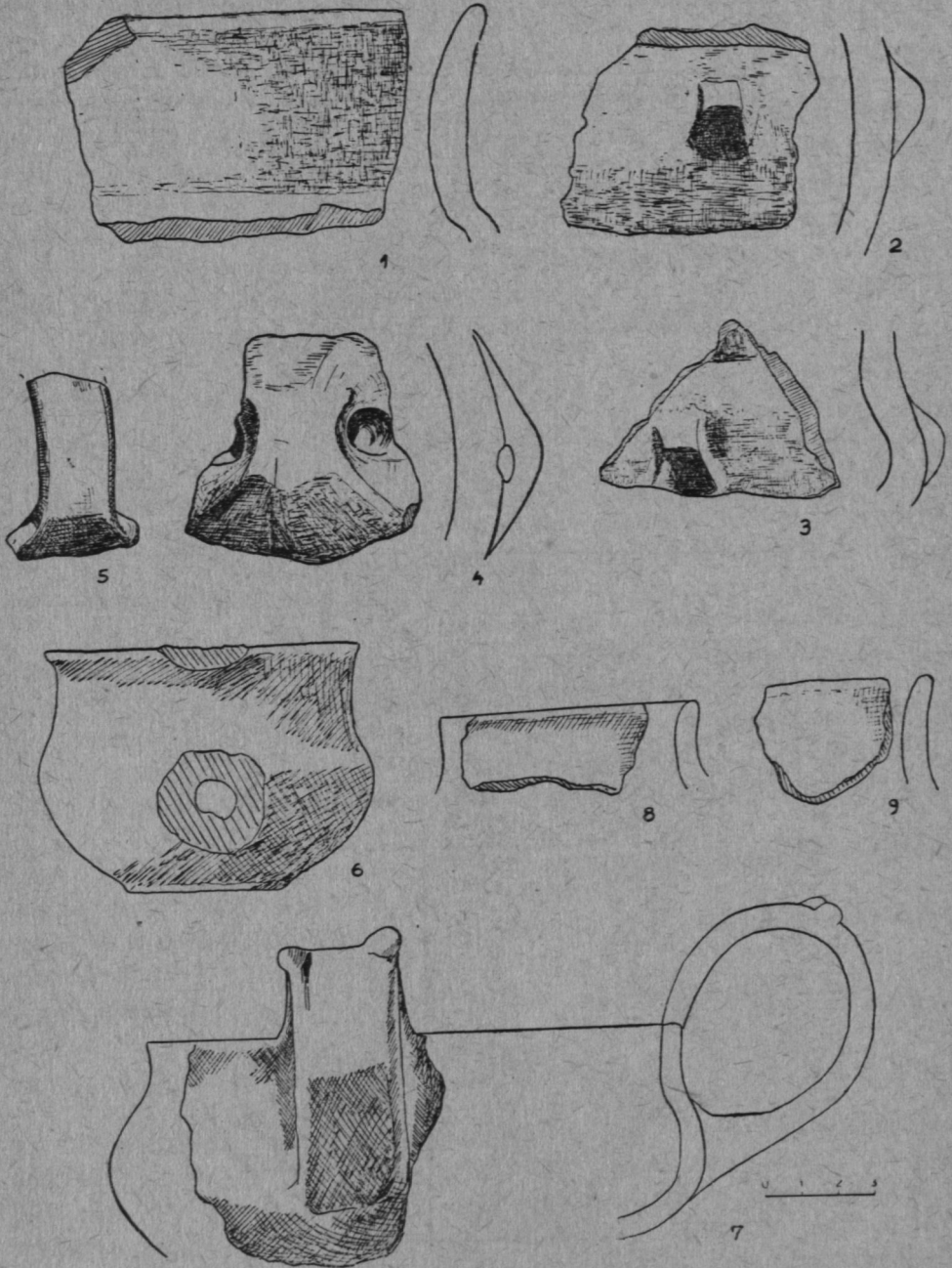
Duża ziemianka o średnicy 170 cm i głębokości do 300 cm. Na dnie znajdowało się palenisko o nieregularnych zarysach i wymiarach 140 × 70 cm. Grubość paleniska w postaci warstwy grudek polepy, węgla drzewnego i popiołu wynosiła ok. 20 cm. W wypełnisku ziemianki w górnych partiach były domieszki ceramiki kultury łużyckiej i przeworskiej. Przy dnie ziemianki znaleziono typowy kubek kultury ceramiki promienistej o profilu esowatym z grubym uchem taśmowatym, odłamanym. Wys. 6,5 cm, średn. otworu

Tablica III

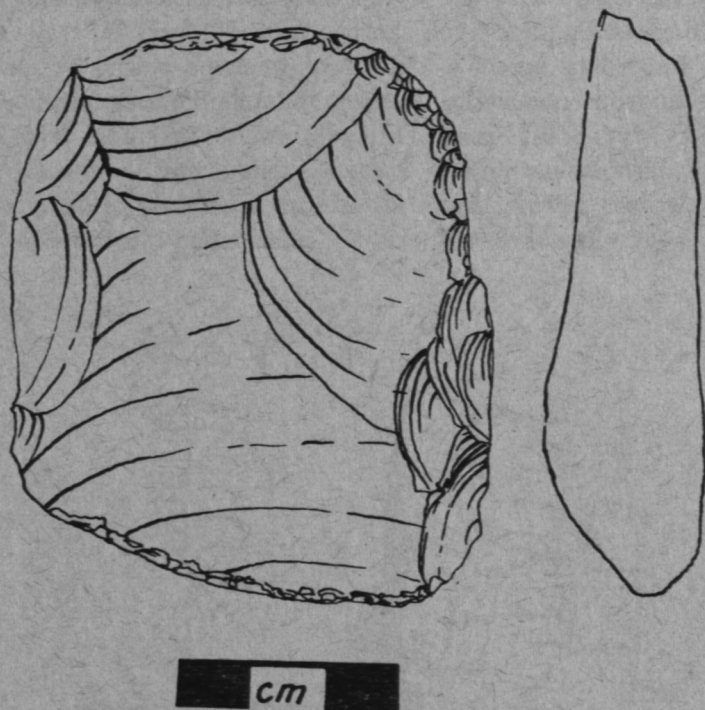
Wyciąże. pow. Kraków. 1, 2 — materiały z jamy 103, 3 — z jamy 134

Tablica IV

Wyciąże. pow. Kraków. 1 - 5 materiały z jamy 134, 6 - z jamy 138, 7 - 9 - z jamy 179

7 cm, średn. dna 4 cm. Gлина brunatna niejednolitej barwy z domieszką tłuczonych skorup (tabl. IV, ryc. 6). Razem z tym kubkiem wystąpił fragment (obuch) siekiery gładzonej ze skały krystalicznej, o przekroju owalnym oraz tłuczek krawędziowy z rdzenia krzemienego, szczątkowego, odłupkowego, płaskiego (ryc. 4).

Ryc. 4. Wyciąże, pow. Kraków. Skupisko 138. Tłuczek krzemienny

SKUPISKO 179 (AR LXIX D)

Ziemianka o średnicy 150 cm głęboka do 170. W jej górnej partii na głęb. 120 cm był wkopany grób, w którym szkielet znajdował się w nieco zaburzonym układzie. Grób wyposażony był we fragment misy zdobionej dwoma rzędami trójkątów skośnie kreskowanych, typowej dla późnej fazy kultury ceramiki promienistej. Prawdopodobnie w wyposażeniu szkieletu znajdował się też drapacz + rylec węglowy boczny na wiórze.

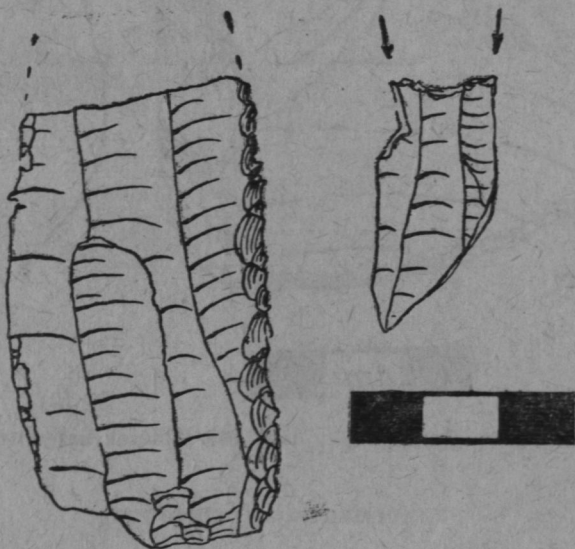
Wypełnisko ziemianki zalegające poniżej szkieletu dostarczyło typowych zabytków przedklasycznego horyzontu kultury ceramiki promienistej:

1. Fragment dużego czerpaka o stożkowatym brzuscu i lekko rozchylonym kołnierzu. Czerpak zaopatrzony jest w ucho taśmowe, nad którym występują ponad krawędź dwa stożkowate guzki. Brzusiec schropowacony; na granicy

szyjki i brzuśca rząd nacięć pionowych. Gлина czarnobrunatna, na kołnierzu naczynia silnie wyswiecona (tabl. V, ryc. 1).

2. Fragment czerpaka o zwężającej się ku górze szyjce i niskim, lecz wydętym brzuścu. Zaopatrzony jest w ucho taśmowate nieco wysunięte ponad brzeg, posiadające na szczycie łuku wygięcie, dwa małe guzki przy obu krańcach. Średn. otworu 15 cm, wys. 6,5 cm. Gлина ciemnobrunatna matowa, schudzona domieszką tłuczonych skorup (tabl. IV, ryc. 7).

3. Dwa fragmenty brzegów lekko wygiętych na zewnątrz, gлина ciemnobrunatna, schudzona domieszką tłuczonych kamieni oraz substancji organicznych (tabl. IV, ryc. 8, 9). Ponadto kilkadziesiąt skorup mało charakterystycznych z gliny jasnobrunatnej lub ceglastej, schudzonej domieszką tłuczonych skorup. Znalaziono również fragment wiórowca (ryc. 5a) i dwojak jednokońcowy ryłca węglowego bocznego (ryc. 5b) z krzemienia jurajskiego.

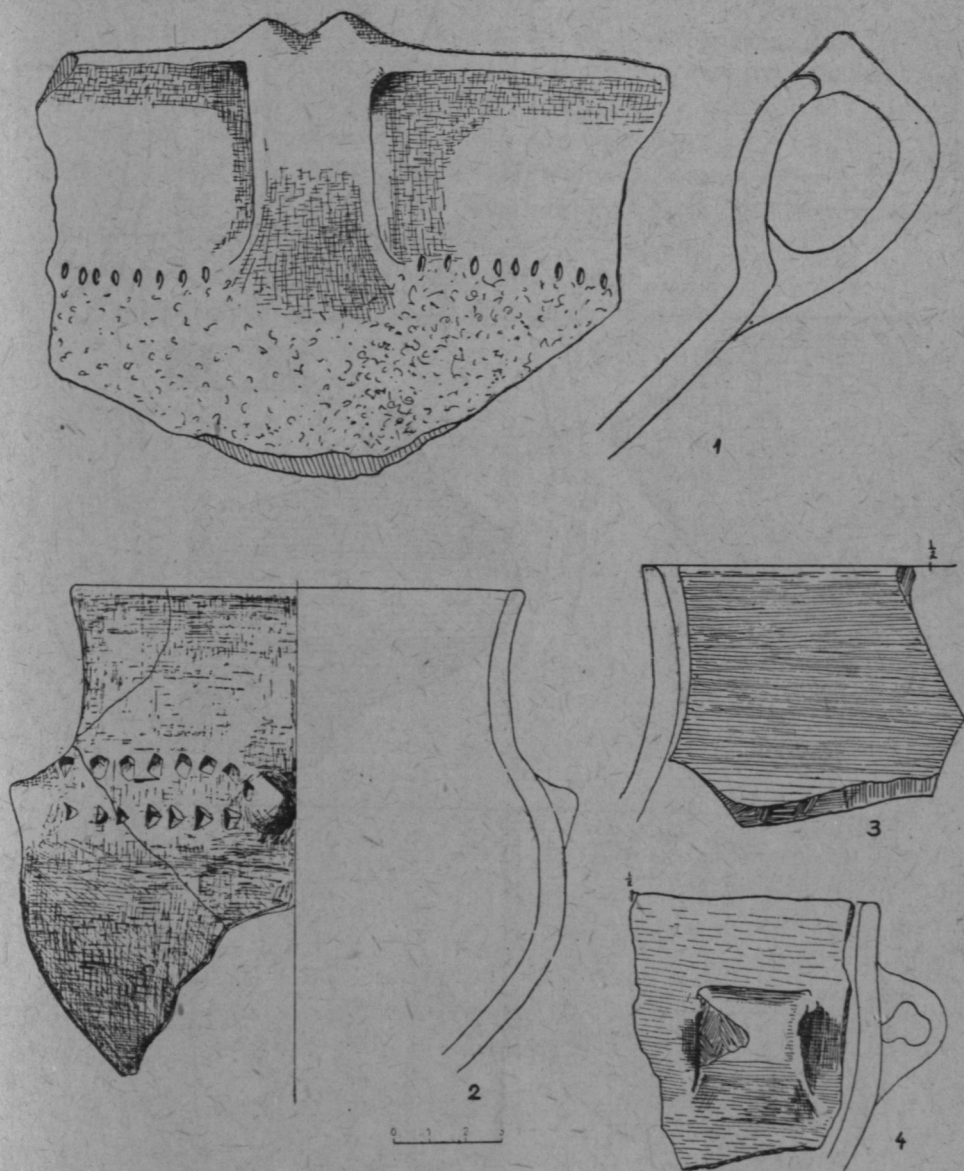

Ryc. 5. Wyciąże, pow. Kraków. Skupisko 179. Wyroby krzemienne

SKUPISKO 287 (AR 73 C)

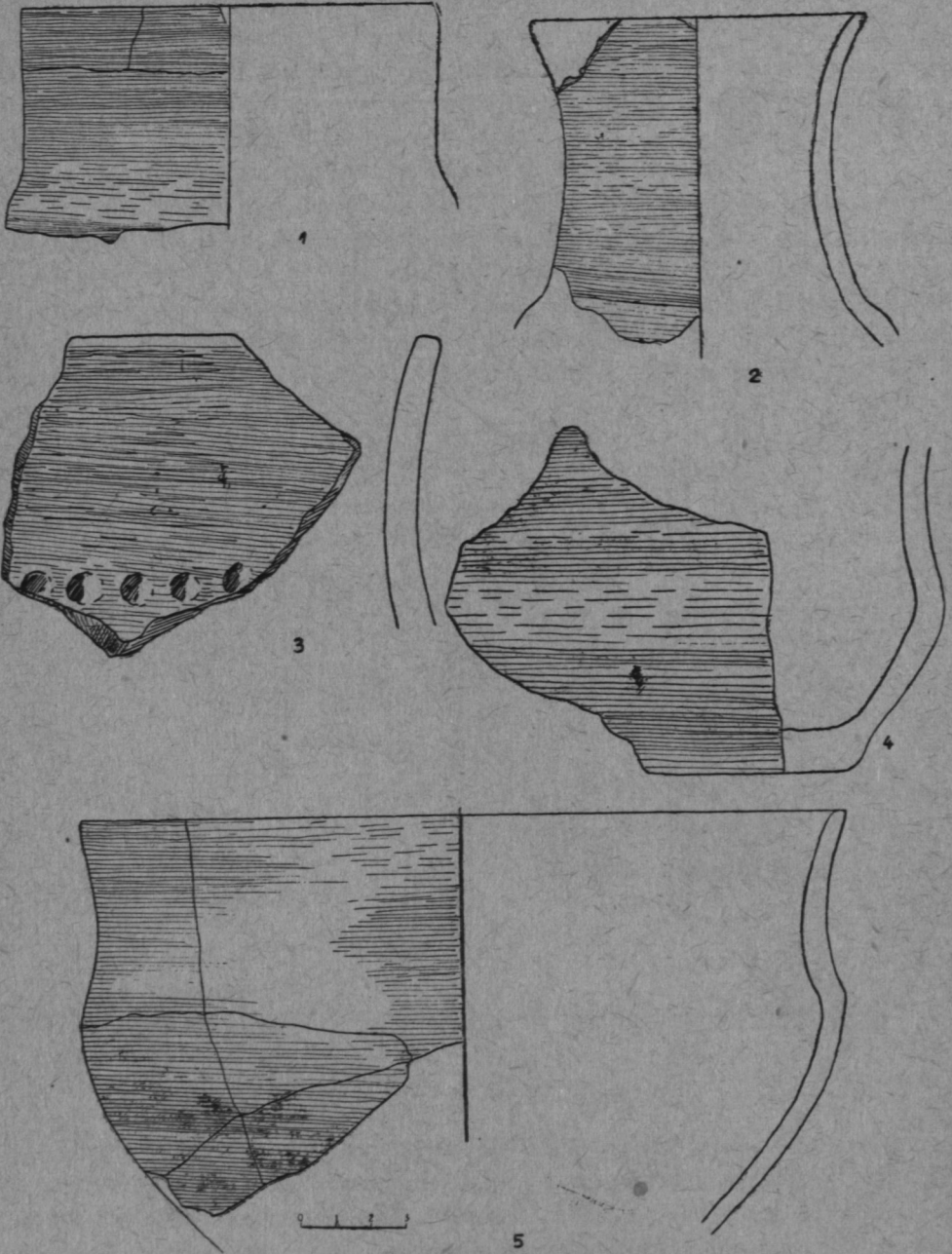
Dwie jamy bliźniacze o głębokości 150 i 200 cm, w górnej partii zazębiające się. Materiał nie został oddzielnie zebrany z obu jam. Brak też danych odnośnie do ich chronologicznego stosunku. Materiał, poza górną częścią (do 80 cm), zawierającą domieszki ceramiki wczesnośredniowiecznej, jest dość jednolity, w całości prawdopodobnie związany z kulturą ceramiki promienistej, fazą wczesną.

Tablica V

Wyciąże, pow. Kraków. 1 — materiały z jamy 179, 2 - 4 z jamy 287.

Tablica VI

Wyciąże, pow. Kraków. 1 - 5 — materiały z jamy 287.

WYROBY KAMIENNE:

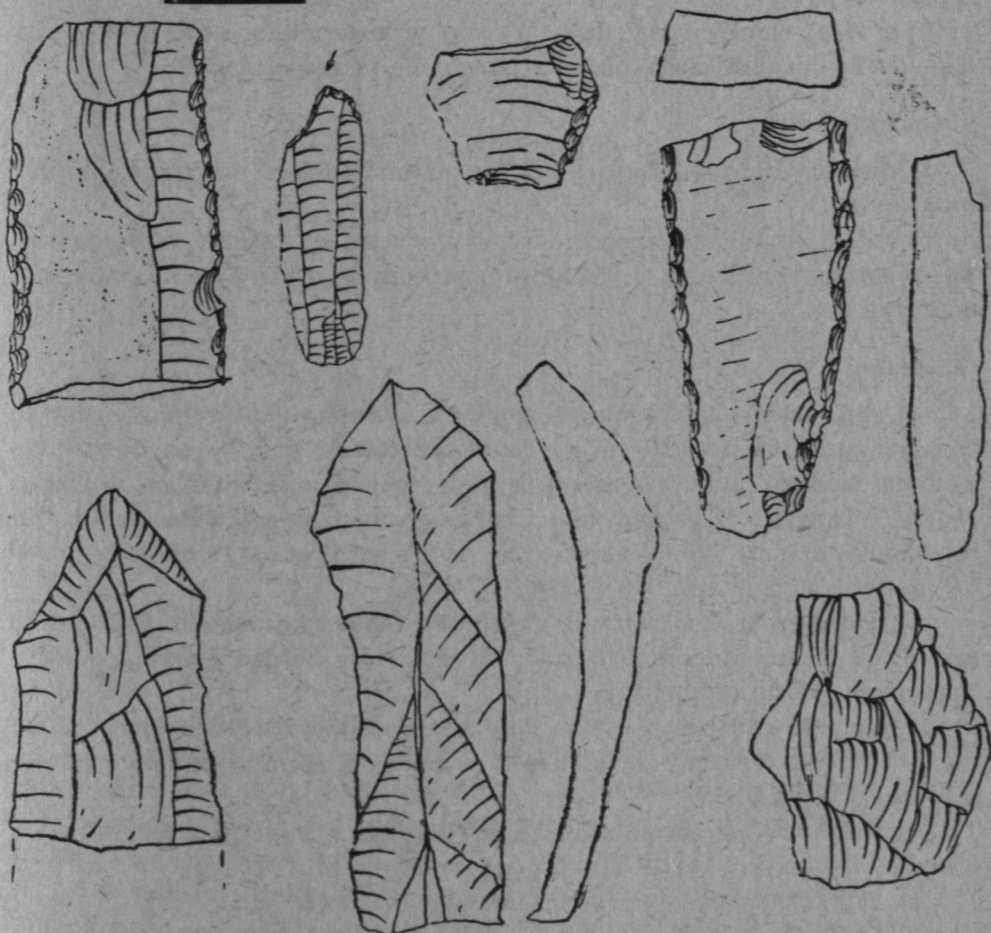
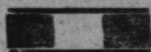
1) wiórowiec obuboczny podłużny na masywnym wiórze-podtępcu. Retusz drobny, półstromy (ryc. 6a);

2) wiórowiec obuboczny na dużym wiórze z łuskaniem przykrawędnym płaskawym jednego boku i łuskaniem wnątkowym, przerywanym na drugim boku. Wierzchołek okazy uformowany w poprzeczny półtylec w typie przypominającym noże Kostienki, tj. z łuskaniem stromym na stronę dolną oraz odbiciem znoszącym granie międzynegatywowe po stronie górnej;

3) rylec węglowy boczny z łuskowiskiem wypukłym, ewentualnie drapacz z odbiciem rylcowym (?) (ryc. 6b);

4) odłupek łuskany na stronie dolnej (ryc. 6c);

5) fragment grubego odłupka wiórowatego, złamanego poprzecznie, z re-

Ryc. 6. Wyciąże, pow. Kraków. Skupisko 287. Wyroby kamienne

tuszem na obu bokach podłużnych i na podstawie. Retusz ten wykonywano sposobem luszczkowym na obu stronach okazu.

Wszystkie dotychczas wymienione okazy wykonano z krzemienia jurajskiego barwy białawoszarej, nie przeświecającego;

6) siekiera czworościenna z grubym obuchem, dość płaska, uszkodzona przy ostrzu. Dwie strony szersze są gładzone, na bokach natomiast widoczna jest obróbka przez oddzielanie odłupków. Surowiec jurajski białawoszary, nie przeświecający (ryc. 6 d);

7) część siekiery czworościennej z grubym obuchem, nie gładzonej. Krzemień jurajski, różny od poprzednio opisanego, brunatny, przeświecający;

8) dwa wierzchniki — podstępce rdzeni jednopiętowych, wiórowych, służących do odbijania dużych wiórów, dość szerokich (ryc. 6e, f);

9) fragment zatepca bocznego rdzenia wiórowego, dużego, starannie zaprawianego (ryc. 6g);

10) 2 wióry smukłe i dość duże. Wyroby wyszczególnione pod 9 - 10 wykonano z surowca jurajskiego białawoszarego, nie przeświecającego.

WYROBY KOŚCIANE:

1) dwa szydła kościane o przekroju czworokątnym, starannie gładzone (ryc. 7a, b);

2) rodzaj dłuta kościanego, dość masywnego, z wąskim zakończeniem. Także starannie gładzone, o przekroju poprzecznym, zbliżonym do czworokątnego (ryc. 7c).

CERAMIKA:

1) część naczynia o esowatym profilu, z czterema symetrycznie rozmieszczonymi guzkami powyżej największej wydętości brzuśca oraz dwoma poziomymi rzędami dołków biegnących na wysokości guzków. Gлина brunatna, gładka, o błyszczącej powierzchni, z bardzo grubą domieszką tłuczonych skorup. Średn. otworu 12 cm, największej wydętości brzuśca 15 cm, wys. około 15 cm (tabl. V, ryc. 2);

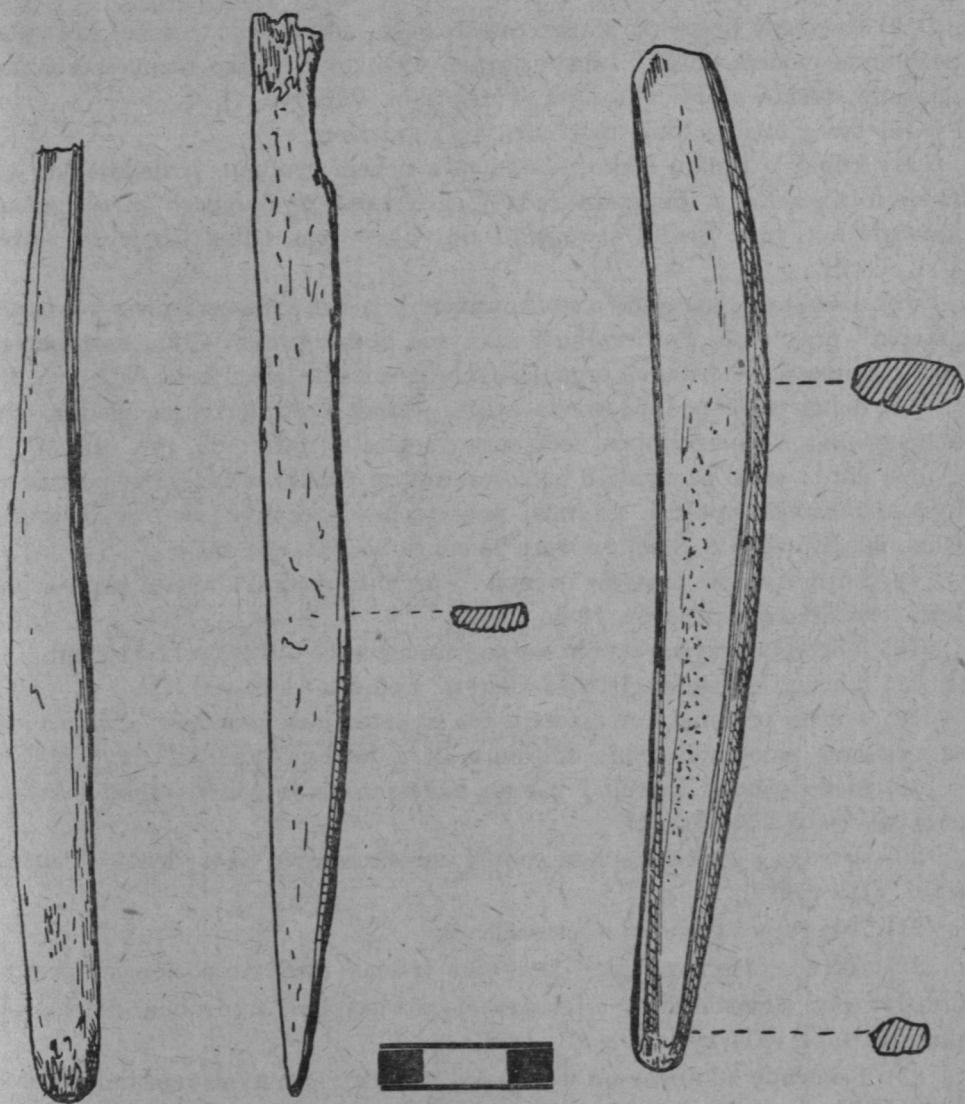
2) fragment brzegu naczynia z cylindryczną szyjką o średn. otworu 12,5 cm. Gлина ciemnobrunatna gładka z drobną, lecz bardzo obfitą domieszką tłuczonych skorup (tabl. VI, ryc. 1);

3) fragment naczynia z szyjką dość wąską, lejkowato rozchyloną i poziomym występem u nasady szyjki. Średn. wylewu ok. 10 cm. Gлина jak poprzednio (tabl. VI, ryc. 2);

4) fragment brzegu naczynia z szyjką lekko zwężającą się ku górze o średn. otworu ok. 16 cm. Gлина jak poprzednio (tabl. V, ryc. 3);

5) 3 fragmenty podobnych brzegów o średn. 15 - 20 cm;

6) fragment brzegu naczynia z szyjką lekko rozchyloną ku górze i poziomym rzędem dołków u nasady szyjki (tabl. VI, ryc. 3);

Ryc. 7. Wyciąże, pow. Kraków. Skupisko 287. Wyroby kościane

7) fragment niezbyt wysokiego naczynia miskowatego, o profilu lekko esowatym, z dość dużym odstającym uchem, umieszczonym poniżej brzegu. Gлина ciemnobrunatna o gładkiej powierzchni, dość cienka z domieszką tłuczonego kamienia (tabl. V, ryc. 4);

8) fragmenty dwóch mis o profilu esowatym i średn. otworu 22 - 23 cm, niezbyt wysokich (ok. 15 cm), wykonanych z gliny ciemnobrunatnej, gładkiej z obfitą domieszką tłuczonych skorup (tabl. VI, ryc. 4, 5);

9) fragment naczynia szerokootworowego, zdobionego poniżej krawędzi poziomym rzędem dołków i na tej samej wysokości rzadko rozmieszczonymi guzkami stożkowatymi. Gлина jak wyżej (tabl. VII, ryc. 1);

10) brzeg misy z silnie rozchylonym kołnierzem;

11) kubek o profilu lekko esowatym z uchem grubym, posiadającym na miejscu złączenia z brzegiem rodzaj zgrubienia wystającego nieco ponad krawędź naczynia. Średn. otworu 10 cm, wys. 8 cm. Gлина jak wyżej (tabl. VII, ryc. 2);

12) dolna część naczynia o stożkowatym brzuścu, z rozszerzeniem w postaci „stopki” przy dnie. Powierzchnia naczynia obmazywana. Gлина szaropopielata z domieszką substancji organicznych, porowata, lekka (tabl. VII, ryc. 3);

13) dolna część podobnego naczynia, jednak z powierzchnią gładką, nie obmazywaną. Gлина podobna, lecz barwy ceglastej (tabl. VII, ryc. 4);

14) górna część naczynia o lekko esowatym profilu, z brzegiem pogrubionym o falistej krawędzi, na całej powierzchni naczynie jest obmazywane. Gлина jak poprzednio. Średn. otworu 14 cm (tabl. VII, ryc. 5);

15) 9 fragmentów brzegów naczyń o profilu prostym i ściętej przeważnie krawędzi. Średnice otworów 15 do 17 cm;

16) 3 brzegi naczyń o profilu esowatym; średnice otworów 11 - 15 cm;

17) 3 brzegi naczyń zagięte do wnętrza; średnica 8 - 10 cm;

18) 4 ucha poziome, umieszczane na wydętościach brzuśców, dwa z nich są poziomo przekłute, jedno uformowane z taśmy (tabl. VII, ryc. 6 - 8);

19) nieduże ucho z grubej taśmy, umieszczone w górnej części brzuśca naczynia (tabl. VIII, ryc. 1);

20) skorupa z guzkiem spłaszczonym, umieszczonym na wydętości brzuśca (tabl. VIII, ryc. 2);

21) 2 skorupy z guzkami stożkowatymi;

22) skorupa zdobiona przy krawędzi trzema rzędami poziomego ściegu bruzdowego. Gлина czarna o gładzonej powierzchni, z drobną domieszką skalenia (tabl. VIII, ryc. 3);

23) 2 skorupy zdobione na wydętości brzuśca poziomymi rzędami dołków (tabl. VIII, ryc. 4, 5);

24) drobna skorupa zdobiona na powierzchni płytkim kanelowaniem (tabl. VIII, ryc. 6);

25) 2 fragmenty naczyń z obmazywaniem na powierzchni;

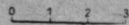
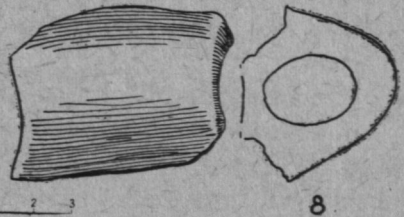
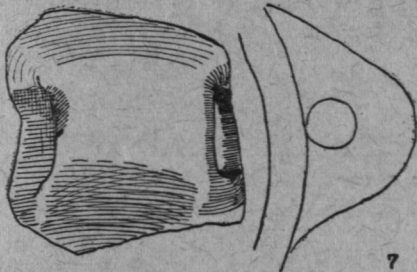
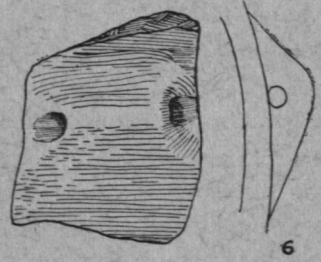
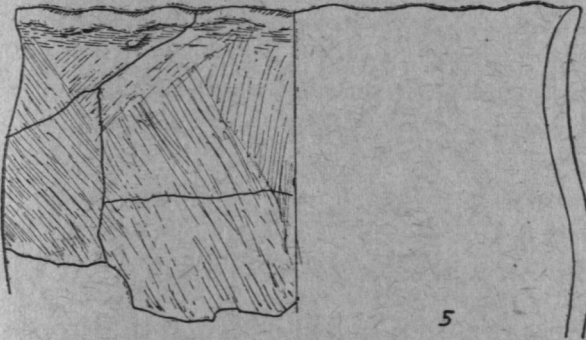
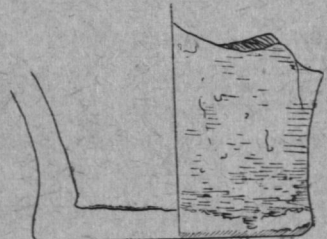
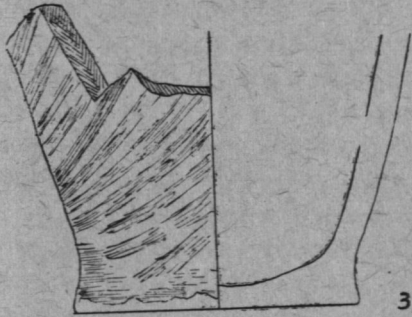
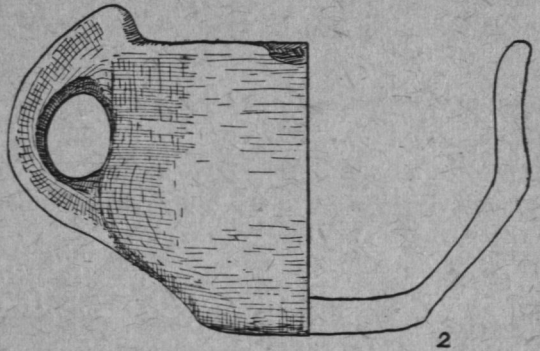
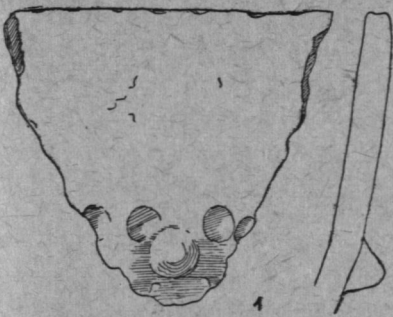
26) dno naczynia zasobowego;

27) fragment przęslika dwustożkowego;

28) przęslik dwustożkowy (tabl. VIII, ryc. 7).

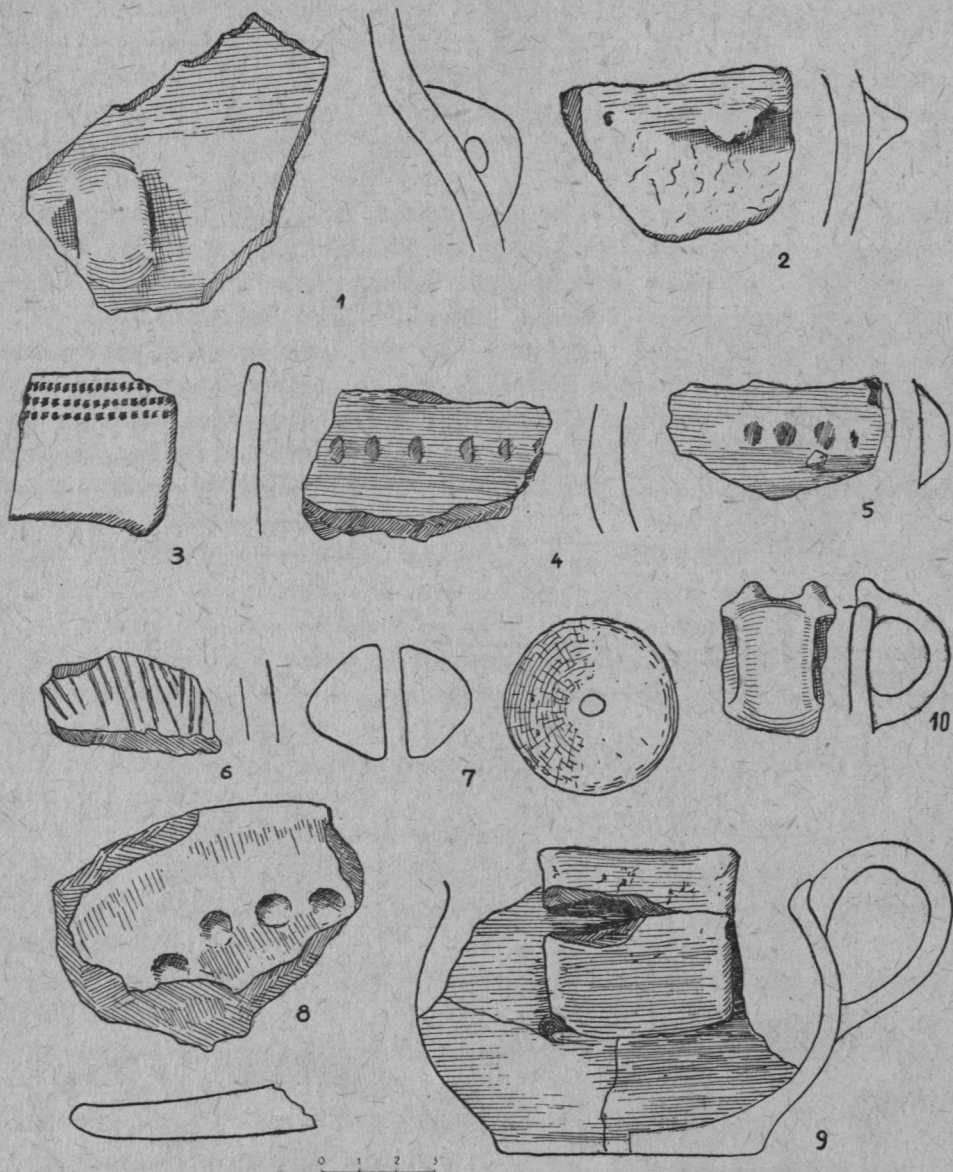
Ponadto ok. 300 fragmentów ceramiki o gładkiej, błyszczącej powierzchni, z domieszką tłuczonych skorup; ok. 50 fragmentów ceramiki czarnej, o powierzchni chropowatej oraz po kilkadziesiąt fragmentów ceramiki czerwonej,

Tablica VII

Wyciąże, pow. Kraków. 1-8 — materiały z jamy 287.

Tablica VIII

Wyciąże, pow. Kraków. 1 - 8 — materiały z jamy 287, 9, 10 — z jamy 305.

z grubą domieszką tłuczonego kamienia oraz ceramiki ceglastej, z domieszką substancji organicznych, porowatej, lekkiej.

Nie jest pewne, czy do omawianego materiału należy pochodzący z tego skupiska (i to z głębszych poziomów) fragment placka glinianego o średn. ok. 20 cm, zdobiony rzędem dołków palcowych biegnących równolegle do brzegu. Gлина o gładkiej powierzchni, ciemnobrunatna, z domieszką tłuczonych skorup (tabl. VIII, ryc. 8).

SKUPISKO 305 (AR 192 B, D)

Długa jama o kształcie nieregularnie owalnym, długa na 410 cm i szeroka na 280 cm. Głębokość jamy do 120 cm. Obok niej znajdowała się jeszcze nie-duża jama, okrągła w rzucie poziomym. Niestety nie wiadomo, czy materiał pochodzi z jednej, czy też z obu jam łącznie.

Materiał neolityczny był zmieszany, ponieważ oprócz fragmentów pucharka na pustej nóżce i naczynia ceramiki wstęgowej rytej, wystąpiły fragmenty ceramiki kanelowanej, prawdopodobnie wczesnej fazy, a mianowicie:

1. Duży fragment czerpaka o wydętym brzuścu, brzegu lekko wywiniętym na zewnątrz, z taśmowatym uchem, mało wysuniętym ponad krawędź. Gлина czerwona-wobrunatna, z niewielką domieszką schudzającą. Średn. otworu ok. 10 cm, wys. naczynia 7 cm (tabl. VIII, ryc. 9).

2. Ucho pochodzące zapewne też z czerpaka; łączy się z brzegiem na wysokości krawędzi, zaopatrzone w dwa wyrostki stożkowate wystające ponad krawędź. Gлина czarnobrunatna z domieszką tłuczonych skorup (tabl. VIII, ryc. 10).

3. Kilka fragmentów brzuśców, ozdobionych dość głębokim kanelowaniem.

4. Fragment poziomego uchwytu, umocowanego na wydętości brzuśca. Ponadto ok. 10 fragmentów ceramiki z brzuściami obmazywanymi z gliny białawej z domieszką tłuczonych skorup i kamienia.

*

Przedstawiony materiał obejmuje więc następujące typy naczyń:

I. Naczynia amforowate, występujące w niewielkiej ilości, wyłącznie we fragmentach. Reprezentowane są okazy z szyjką cylindryczną oraz z szyjką lekko rozchyloną (tabl. VI, ryc. 2). Naczynia te w pewnym stopniu nawiązują, pod względem formy szyjki, do okazów występujących w lokalnych grupach powstałych na podłożu późnopolgarskim (np. w grupie wyciąsko-złotnickiej i Male Zalužice-Lažniany)¹¹.

II. Naczynia szerokokotworowe, występujące w kilku odmianach:

1. Naczynia o profilu esowatym, smukłe, wysokie, o otworze prawie tej samej szerokości jak brzusec, zdobione u nasady szyjki poziomym rzędem dołków palcowych i guzkami symetrycznie rozmieszczonymi na tej samej

¹¹ V. Budinský-Krička, *Pohrebisko z neskorej doby kamennej v Malých Zalužicach-Lažnianoch*, „Študijne Zvesti A.U.SAV”, t. 13, 1964, s. 85 - 110.

wysokości (tabl. I, ryc. 2, 4, 6). Naczynia te nawiązują najbliższej do egzemplarzy znanych z inwentarza jamy 225 w Wyciążu, w całości pokrewnego opisywanym materiałem, zawierającego jednak pewne typy ceramiki, nie znane w opisywanej serii jam¹². Ponadto najbliższe analogie spotykamy w części jam z Książnic Wielkich, pow. Kazimierza Wielka, np. z jamy IIIa i XLI¹³.

2. Podobne naczynia, także o esowatym profilu, lecz niskie, bardziej przysadziste z dość silnie rozdętym brzusem. Naczynia te bywają niekiedy zdobione podwójnym rzędem dołków w górnej części brzucha oraz rozmieszczonymi na tej samej wysokości guzkami (tabl. V, ryc. 2). Niektóre z podobnych naczyń posiadają także ucha w górnej części brzucha (tabl. V, ryc. 4). Naczynia tego typu, niekiedy zdobione też poziomą linią rytą na granicy szyjki i brzucha, są znane z jamy 225 w Wyciążu¹⁴ oraz z Książnic Wielkich np. w jamach XIII, XIV, II i in.¹⁵.

3. Duże naczynia szerokootworowe, z lekko zwięzającą się ku górze szyjką, zdobione karbowaniem na krawędzi (tabl. V, ryc. 3). Naczynia takie mają też analogie w Książnicach Wielkich, np. w jamie XXXI¹⁶.

III. Misy, występujące dość licznie, także w kilku odmianach:

1. Misy profilowane z dość wyraźnie zaznaczonym załomem pomiędzy brzusem i kołnierzem, niekiedy karbowane na tej granicy (tabl. III, ryc. 2). Analogiczne misy występują także w materiałach z Książnic Wielkich¹⁷. Nie można ponadto pominąć faktu, że są one bardzo rozpowszechnione w grupie wyciąsko-złotnickiej¹⁸.

2. Misy półkuliste, także znane z materiałów z Książnic Wielkich¹⁹.

3. Misy o profilu esowatym, wyraźnie związane z grupą pierwszą, często o płynnej z nią granicy typologicznej (tabl. VI, ryc. 5). Także mają bliskie analogie w grupie wyciąsko-złotnickiej²⁰.

IV. Duże czerpaki uchate, tworzące grupę bardzo charakterystyczną, o dość wyraźnie zaznaczonym załomie między szyjką i brzusem, z uchem zaopatrzonym w charakterystyczne rożkowate występy ponad brzeg (tabl. III, ryc. 1, V, ryc. 1 etc). Należy je jednak odróżnić od występów charakterystycznych dla czerpaków i mis późnej fazy kultury ceramiki promienistej.

¹² J. K. Kozłowski, *Materiały neolityczne i eneolityczne...*, tabl. XIV, XV.

¹³ B. Burchard, A. Ekier, *Osada kultury czas lejewatych w Książnicach Wielkich, pow. Kazimierza Wielka*, w: *Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolski*, Warszawa-Wrocław-Kraków 1964, tabl. XI, 2, 7 - 9.

¹⁴ J. K. Kozłowski, *Materiały neolityczne i eneolityczne...*, tabl. XIV 1 - 3.

¹⁵ B. Burchard, A. Ekier, o. c., tabl. XXVI 5, 9, 10.

¹⁶ B. Burchard, A. Ekier, o. c., tabl. XXV 3.

¹⁷ B. Burchard, A. Ekier, o. c., tabl. XXIII 4.

¹⁸ J. K. Kozłowski, *Materiały neolityczne i eneolityczne...*, tabl. X 4, 5.

¹⁹ B. Burchard, A. Ekier, o. c., tabl. XXIII 1.

²⁰ J. K. Kozłowski, *Eneolityczne groby szkieletowe z Nowej Huty-Wyciąża*, „Materiały Starożytność” (w druku).

Przypominają one raczej niektóre zgrubienia występujące na uchach czerpaków fazy Ohrozim kultury pucharów lejkowatych na Morawach²¹. Ten typ dużego czerpaka, o silnie zaznaczonym załomie, jest specyficzny dla materiałów wyciąskich. Nie występuje on w inwentarzu Książnic Wielkich.

V. Małe czerpaki o profilu przeważnie esowatym, z uchem lekko jedynie wysuniętym ponad krawędź. Czerpaki te posiadają też niekiedy zgrubienia-występy w górnej części ucha (tabl. II, ryc. 3, IV, ryc. 7, VII, ryc. 2). W całości posiadają one dobre analogie w materiałach z Książnic Wielkich²².

Są ponadto rozpowszechnione w stanowiskach przejściowych pomiędzy późną kulturą pucharów lejkowatych a wczesną fazą ceramiki promienistej na Morawach.

VI. Czarki bez ucha zdobione ornamentem kanelowanym, reprezentujące właściwy element dystynktywny dla kultury ceramiki promienistej. Czarki te są jeszcze bardzo nieliczne (tabl. I, ryc. 3). Posiadają kulisty brzusec i szyjkę lekko zwężającą się ku górze. Czarki takie wystąpiły też, łącznie z paroma innymi typami naczyń zdobionych ornamentem kanelowanym na brzuścu, w inwentarzach Książnic Wielkich²³.

Ogólnie inwentarz opisanych jam wyciąskich wyraźnie nawiązuje z jednej strony do lokalnych grup późnopolgarskich — przede wszystkim grupy Wyciąże-Złotniki i Małe Załužice-Lažniany, a także do pokrewnej im w pewnym sensie jamy 225 z Wyciąża — z drugiej zaś strony ma najpełniejsze analogie w części materiałów z Książnic Wielkich, niestety wymieszanej z zabytkami małopolskiej grupy kultury pucharów lejkowatych. Pozwala nam to spojrzeć jeszcze inaczej na materiały z Książnic Wielkich niż to uczyniliśmy przed paru laty²⁴. Przede wszystkim w tym okresie nie były jeszcze opracowane grupy lokalne późnopolgarskie na terenie Polski południowej i w Słowacji. W ostatnich latach dzięki badaniom A. Dzieduszyckiej-Machnikowej w Złotnikach²⁵ oraz w związku z opracowaniem dawnych kolekcji z Wyciąża — można było w pełni zaprezentować cechy typologiczne grupy wyciąsko-złotnickiej. Także dzięki publikacji V. Budinskiego-Krički materiałów z cmentarzyska w Małych Załużicach²⁶ oraz badaniom S. Šiški na cmentarzysku w Šebastovcach²⁷,

²¹ A. Gottvald, *Žarove hroby v mohylách v Ohrozimi*, „Časopis Vlasteneckého Spolku Musejniho v Olomouci”, t. 37, 1926, s. 47.

²² B. Burchard, A. Ekier, o. c., tabl. XV, XVI.

²³ B. Burchard, A. Ekier, o. c., tabl. XXVII 8, 10.

²⁴ J. K. Kozłowski, *Ze studiów...*, s. 189 - 190.

²⁵ A. Dzieduszycka-Machnikowa, A. Ekier, *Sprawozdanie z badań neolitycznej osady wielokulturowej w Złotnikach, pow. Proszowice w 1963 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 17, 1965, s. 61 - 66, tej samej, *Die jungste Phase de Lengyel-Kultur in Kleinpölen im Lichte der neuer Entdeckungen in Zlotniki Kr. Proszowice*, „Symposium über die Lengyel-Kultur und die Benachbarten Kulturen”, Nitra 1967, s. 1 - 8.

²⁶ V. Budinsky-Krička, o. c.

²⁷ Informacje łaskawie udzielone przez Pana Dr Nauk S. Šiškę.

można było scharakteryzować grupę Małe Zalużice-Lażniany. Pozwoliło to dopiero ocenić późnopolgarskie powiązania części materiałów z Książnic Wielkich, daleko bliższe niż wskazane przez nas poprzednio analogie w kierunku grupy bolearskiej oraz Jevišovic warstwy C1 (wczesnopromienistej). Nie znaczy to oczywiście zmiany sugerowanej przez nas pozycji chronologicznej tej części materiałów z Książnic Wielkich i powrotu do koncepcji B. Burchard i A. Ekier, które sugerowały przynależność tych materiałów do późnego horyzontu chronologicznego kultury ceramiki promienistej²⁸.

Przedstawione tutaj materiały z Wyciąża, poprzednio opublikowana jama 225 z tego stanowiska oraz część materiałów z Książnic Wielkich nie są już dziś jedynymi materiałami tego typu w Małopolsce. Z samego Wyciąża, z sąsiedztwa stanowiska I, pochodzi dzban z uchem taśmowym, szerokim, lekko wysuniętym ponad brzeg (ryc. 8), który prawdopodobnie należy też łączyć z omawianą grupą. Nie jest przy tym wykluczone, że dzban ten pochodzi z grobu, co mogłoby wskazywać na istnienie w sąsiedztwie osady współczesnego jej cmentarzyska. Wspomnieć tu należy jeszcze o materiałach z Przesławic, pow. Miechów²⁹ oraz ze Stręgorzyc, pow. Miechów (jama 3)³⁰, pochodzących niestety z niewielkich badań ratowniczych. Stanowiska te należy

Ryc. 8. Wyciąże, pow. Kraków. Naczynie znalezione luźno w sąsiedztwie stan. I (prawdopodobnie pochodzi ze zniszczonego grobu).

²⁸ B. Burchard, A. Ekier, o. c., s. 284.

²⁹ Zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Na materiały te zwróciła mi łaskawie uwagę Pani mgr M. Godłowska.

³⁰ Zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

przebadać w pierwszej kolejności dla uzyskania materiałów lepiej jeszcze charakteryzujących wyróżnioną tu grupę lokalną, którą proponujemy nazwać grupą wyciąsko-księżniczką.

Pozostaje nam jeszcze do ustalenia pozycja chronologiczna tej grupy kulturowej. Dane stratygraficzne uzyskane w skupisku 179 w Wyciążu wskazują, że w jamę z materiałem tej grupy był wkopany grób wyraźnie związany z późną fazą kultury ceramiki promienistej (zawierał on misę z podwójnym rzędem trójkątów skośnie kreskowanych, spotykaną często w grupie zesławicko-pleszowskiej)³¹. Inną przesłanką dla ustalenia pozycji chronologicznej grupy wyciąsko-księżniczkiej jest pojawienie się w jamie I w Książnicach Wielkich fragmentu cylindrycznej szyjki naczynia zdobionego ornamentem pionowego zygzaku, tak typowym dla grupy boleraskiej kultury ceramiki promienistej³². Pewną przesłanką chronologiczną jest pojawienie się, zarówno w Wyciążu (jama 287) jak i w Książnicach Wk. (jama I i jej sąsiedztwo)³³, fragmentów brzegów naczyń zdobionych pod krawędzią ornamentem ściegu bruzdowego. Wskazuje to także na horyzont chronologiczny, w którym mieści się typ boleraski³⁴.

ELEMENTY BOLERASKIE W POLSCE

Już poprzednio wskazywaliśmy na występowanie zabytków typu boleraskiego w Polsce³⁵. Szczególną uwagę zwrócić należy jeszcze raz na stanowiska górnośląskie, gdzie cechy boleraskie są najsilniej wyrażone, a szczególnie na stanowisko 7 w Pietrowicach Wielkich, pow. Racibórz³⁶. Wystąpiły tam w niektórych jamach naczynia szerokootworowe z listwą plastyczną pod krawędzią, duże naczynia baniaste ze zwięzającą się ku górze szyjką i uchami umieszczonymi powyżej wydętości brzuśca, małe czarki łagodnie profilowane,

³¹ Analogie dla tej misy por. M. Godłowska, *Materiały z osady kultury ceramiki promienistej w Zesławicach-Dłubni (Kraków-Nowa Huta) na stanowisku I*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 1, 1968, s. 102, ryc. 14:19 oraz J. K. Kozłowski, *Ze studiów...*, ryc. 10c.

³² B. Burchard, A. Ekier, o. c., tabl. VIII 9.

³³ Por. tabl. VIII 3 w niniejszym artykule oraz B. Burchard, A. Ekier, o. c., tabl. VIII 2, 3, 5.

³⁴ V. Nemejcova-Pavukova, o. c., s. 214, ryc. 24.

³⁵ J. K. Kozłowski, *Ze studiów...*, s. 189.

³⁶ J. Bukowska-Gedigowa, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na osadzie neolitycznej w Pietrowicach Wielkich w 1962 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 16, 1964, s. 15 - 22, ryc. 6, tej samej, *Sprawozdania z badań wykopaliskowych w rejonie Pietrowic Wielkich, pow. Raciborz w r. 1963*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 17, 1965, s. 47 - 53, tej samej, *Badania neolitycznej osady w Pietrowicach Wielkich, pow. Racibórz w latach 1960 - 1961*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 15, 1963, s. 32 - 46, ryc. 5.

czerpaki z uszkiem nie wystającym ponad brzeg. Nie tylko formy naczyń blisko nawiązują do typu Boleraz, także ich ornamentyka jest bardzo charakterystyczna dla omawianej grupy. Występują przede wszystkim ornamenty pionowego zygżaka, trójkąty skośnie kreskowane oraz bardzo liczne listwy plastyczne. Oprócz Pietrowic Wielkich podobne materiały wystąpiły w jednej z jam w Nowej Cerkwi, pow. Głubczyce³⁷.

Obecność ceramiki typu Boleraz została też potwierdzona na terenie Śląska środkowego, dzięki badaniom W. Wojciechowskiego w Janówku, pow. Dzierżoniów³⁸. Typowe materiały bolesaskie występowały w tym stanowisku łącznie z ceramiką fazy lubońskiej kultury pucharów lejkowatych. Może to być dowodem synchroniczności na tych terenach obu wspomnianych kultur. Z szerszymi wnioskami należy jednak poczekać do momentu pełnego opublikowania materiałów z Janówka. Obecność ceramiki bolesaskiej na terenie Śląska środkowego poświadcza jeszcze raz zagadkowe zjawisko pojawienia się na tym terenie elementów kulturowych związanych z zachodnią Słowacją, obserwowane także w związku z innymi kulturami eneolitycznymi (np. występowanie w tymże Janówku grobu z ceramiką bodrogkeresztúrską)³⁹. Podkreślić wreszcie należy, że na terenie Śląska środkowego nie występuje żadna z późniejszych faz rozwojowych kultury ceramiki promienistej, co jeszcze bardziej akcentuje wyjątkową pozycję znalezisk bolesaskich z Janówka.

Zagadkowy zasięg znalezisk typu Boleraz w Polsce podkreślają też znaleziska małopolskie. Już poprzednio wskazywaliśmy na obecność elementów bolesaskich w materiałach z jaskini w Puchaczkiej skale w Prądniku Czajowskim, pow. Olkusz⁴⁰. Należy tutaj jeszcze podkreślić, że w schronisku tym materiał typu bolesaskiego występował w próchnicy ciemnoszarej z drobnym i średnim gruzem wapiennym, pokrywającym inną warstwę próchniczą, barwy brunatnoszarej z drobnym, dość słabo zwietrzałym gruzem wapiennym, zawierającym ślady kultury pucharów lejkowatych (ceramikę zdobioną ornamentem stempelkowym). Wskazuje to na odmienne warunki sedymentacyjne panujące w okresie starszej i środkowej części eneolitu⁴¹.

Jeszcze ważniejszych z tego punktu widzenia odkryć dokonała E. Rook w jaskini nad Mosurem Starym Dużej położonej w miejscowości Grodzisko,

³⁷ J. K. Kozłowski, *Materiały neolityczne i eneolityczne...*, tabl. I 23 - 25.

³⁸ W. Wojciechowski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w Janówku, pow. Dzierżoniów w 1962 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 16, 1964, s. 309, ryc. 3.

³⁹ J. K. Kozłowski, *Nowe materiały do zagadnienia stosunków terenu Polski i Węgier w epoce kamiennej*, „Archeologia Polski”, t. 5, 1960, s. 7 i nast.

⁴⁰ J. K. Kozłowski, *Ze studiów...*, s. 192, ryc. 2.

⁴¹ K. Kowalski, J. K. Kozłowski, M. Kryszowska, A. Wiktor, *Badania osadów schroniska w Puchaczkiej skale w Prądniku Czajowskim, pow. Olkusz*, „Folia Quaternaria”, t. 21, 1965, s. 4 - 5.

pow. Olkusz⁴². Stwierdzono tutaj obecność dwu poziomów eneolitycznych dolnego zalegającego w warstwie żółtej gliny z gruzem wapiennym słabo zwietrzałym, który zawierał wyłącznie ceramikę typu Boleraz, oraz górnego — zalegającego w utworze także gliniastym, lecz o charakterze słabo wykształconej próchnicy, z drobnym gruzem wapiennym. W poziomie tym wystąpiły fragmenty ceramiki zdobionej ornamentem stempelkowym typu Bośaca oraz fragmenty ceramiki z wczesnej epoki brązu. Inwentarz ceramiki typu Boleraz jest w tej jaskini dość zróżnicowany: wystąpiły fragmenty naczyń z gliny schudzonej domieszką tłuczonych skorup, pochodzących z naczyń szerokootworowych z czterema uchami przy cylindrycznej szyjce, skorupy z ornamentem pionowego zygzaka, lub zdobione dołkami palcowymi pod krawędzią, niekiedy ułożonymi w grupy po trzy odciski i in. Pojawia się też charakterystyczny ornament w postaci ukośnych nacięć. Całość znalezisk z dolnej warstwy eneolitycznej jaskini Nad Mosurem Starym Dużej posiada pełne analogie w ceramice typu Boleraz w Słowacji zachodniej.

Odkrycia dokonane w schronisku w Puchaczej skale i jaskini Nad Mosurem Starym Dużej są jedynymi śladami właściwej ceramiki typu Boleraz w Małopolsce. Wskazuje to w obecnym stanie badań, na związek osadnictwa tej grupy kulturowej w Małopolsce wyłącznie z jaskiniami Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Zachodzi więc pytanie, czy penetracja grupy boleraskiej na teren Małopolski nie miała wyłącznie na celu zaopatrzenia w surowiec krzemienisty. Biorąc pod uwagę ubóstwo lokalnego surowca kamiennego w stanowiskach boleraskich na terenie zachodniej Słowacji hipoteza taka wydaje się prawdopodobną. Można więc założyć, że na terenie Polski południowej osadnictwo grupy Boleraz miało dwojaki charakter: na Śląsku było związane z penetracją grup ludności na lessy i częściowym zajęciem oraz eksploatacją tych terenów — natomiast w Małopolsce miało jedynie charakter sporadycznej iniekcji, związanej prawdopodobnie z poszukiwaniem surowca krzemienistego na terenie Jury. Dlatego determinujące znaczenie we wczesnym horyzoncie chronologicznym kultury ceramiki promienistej w Małopolsce miała jednak grupa wyciąsko-książnicka.

ELEMENTY KULTURY PUCHARÓW LEJKOWATYCH WE WCZESNEJ CERAMICE PROMIENISTEJ W POLSCE POŁUDNIOWEJ

Klasyczne, poprzednio już wielokrotnie nakreślone przez różnych badaczy, przejście od późnej fazy kultury pucharów lejkowatych do wczesnej ceramiki promienistej na Morawach ma też pewne, choć lokalnie zabarwione, odpo-

⁴² E. Rook, *Wyniki prac wykopaliskowych w jaskini nad Mosurem Starym Dużej w Grodzisku, pow. Olkusz w latach 1967 - 1968*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 22 1970, s. 57 - 65.

wiedniki na terenie Polski południowej⁴³. Przeprowadzone niedawno badania stanowiska w Polskiej Cerekwi, pow. Koźle wskazują wyraźnie na istnienie na Górnym Śląsku zespołów łączących cechy typologiczne późnej fazy kultury pucharów lejkowatych z wczesną ceramiką promienistą⁴⁴. Podkreślić należy, że materiał ceramiczny zebrany w Polskiej Cerekwi pochodzi z jednego paleniska (skupisko 9) wylepionego na dnie jamy, jest więc niewątpliwie czysty, pozbawiony mechanicznych domieszek.

Inwentarz ten zawierał poza typowym pucharem lejkowatym z ornamentem plastycznym w postaci wałeczka w kształcie odwróconej litery U, także małe miseczki o profilu esowatym; naczynie amforowate z lekko rozchyloną szyjką, zaopatrzone w uszka symetrycznie rozmieszczone w górnej części brzuśca; dzban dwustożkowy z lekko rozchylonym brzegiem zdobionym ornamentem kanelowanym w górnej części brzuśca oraz amfory dość duże z uszkami w górnej części brzuśca, zdobione ornamentem nakłuwanym⁴⁵. Większość wymienionych tu form ceramiki posiada bliskie analogie w warstwie C1 Jevišovice-Starych Zamków. Szczególnie dotyczy to dzbanów zdobionych w górnej części brzuśca oraz naczyń amforowatych⁴⁶.

Ostatnie badania przeprowadzone na stanowisku w miejsc. Niedźwiedź, pow. Proszowice wskazują na obecność podobnych materiałów także w Małopolsce. Dzięki badaniom B. Burchard w jamie 29 na tym stanowisku odkryto duży zespół naczyń bliski wczesnej fazy ceramiki promienistej na terenie Moraw (Jevišovice-Stare Zamky, Ohrozim) oraz wspomnianym znaleziskom górnośląskim. Ceramikę z Niedźwiedzia charakteryzuje także silny udział tradycji kultury pucharów lejkowatych. Występujące w tym inwentarzu niektóre formy mogące wskazywać także na pewne tradycje późnopolgarskie należą do elementów ubiquistycznych, rozpowszechnionych w różnych grupach lokalnych tego horyzontu chronologicznego⁴⁷.

⁴³ E. Neustupny, *Zur Entstehung der Kultur mit kannelierter Keramik*, „Slovenska Archeologia”, t. 7, 1959, s. 260 - 284.

⁴⁴ D. Woźniak, *Sprawozdanie z badań ratowniczych w Polskiej Cerekwi, pow. Koźle*, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego”, z. 67, 1965, s. 33 - 38.

⁴⁵ D. Woźniak, o. c.

⁴⁶ E. Neustupny, o. c., ryc. 2:3, 4, 7.

⁴⁷ Uprzejmie informacie Pani mgr B. Burchard, por. także B. Burchard, *Z badań nad chronologią kultury pucharów lejkowatych w Małopolsce południowo-zachodniej*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie”, lipiec-grudzień 1968, s. 420 - 423. Omówiono tam materiały z Bronocie pow. Kazimierza Wielka, stanowiące wyraźnie kontynuację linii rozwojowej reprezentowanej przez jamę 29 w Niedźwiedziu. Możemy więc synchronizować etap reprezentowany w Niedźwiedziu z morawską fazą Ohrozim, natomiast Bronocice z fazą Jevišovice C1 na Morawach. W ten sposób uzyskujemy wyraźne potwierdzenie podwójnej linii rozwojowej wczesnej ceramiki promienistej w Polsce południowej — z jednej strony w oparciu o podłoża późnolendzielskie i epipolgarskie (grupa wyciąsko-złotnicka) oraz z drugiej strony na podłożu kultury pucharów lejkowatych (Niedźwiedź, Polska Cerkiew, Bronocice).

PRZEMYSŁ KRZEMIENNY WCZESNEJ CERAMIKI PROMIENISTEJ

Niestety niedostateczna baza źródłowa w poważnym stopniu utrudnia nam charakterystykę przemysłu krzemiennoego występującego we wczesnej fazie kultury ceramiki promienistej. Podkreślić należy, że musimy się ograniczyć właściwie wyłącznie do stanowisk polskich, ponieważ na południe od Karpat, np. w grupie Boleraz, prawie zupełnie nie występują wyroby kamienne, poza siekierami. Także na terenie południowej Polski sytuacja jest znacznie utrudniona, ponieważ wczesna ceramika promienista wystąpiła w przewadze w stanowiskach, w których pojawiają się liczne domieszki materiałów innych kultur eneolitycznych; uniemożliwia to lub bardzo utrudnia identyfikację materiałów krzemiennoych interesującej nas kultury. Oprzemy się więc na kilkunastu wyrobach pochodzących z opisanych jam na stanowisku Wyciąże I.

Technika uzyskiwania półsurowca krzemiennoego może być rekonstruowana na podstawie kształtu wiórów oraz odpadków charakterystycznych, występujących w opisanym materiale. Wióry są duże, masywne, dość szerokie pochodzące od rdzeni jednopiętowych. Zaprawa rdzeni była bardzo staranna od bocznych zatępek, czego dowodzą zatępce z jamy 287 w Wyciążu, a także duży wierzchnik pochodzący z tejże jamy (ryc. 7). Wierzchnik ten wskazuje ponadto na formę rdzenia zbliżoną do podstożkowej, jednak o odłupni słabo zakolonej, dość szerokiej.

Ogólnie można stwierdzić, że występujący tu typ półsurowca i sposób jego uzyskiwania przypomina technikę rozpowszechnioną w schyłkowej fazie cyklu lendzielskiego, gdzie dokonuje się charakterystyczny, skokowy rozwój techniki uzyskiwania półsurowca krzemiennoego, przejawiający się w bardzo starannej zaprawie rdzenia oraz bardziej płaskiej odłupni, dającej duży, smukły półsurowiec. Te tendencje znajdują szczególnie wyraz w opisywanym materiale, gdzie jednak wióry są jeszcze bardziej szerokie i proste w profilu bocznym. Nie można przy tym jednak pominąć też pewnych analogii do krzemieniarstwa późnej fazy kultury pucharów lejkowatych, gdzie forma rdzenia, położenie i kąt zatępek są odmienne.

W zakresie narzędzi występujących w omawianym materiale charakterystyczny jest w zasadzie brak innych typów poza wiórowcami, raczej obubocznymi z retuszem drobnym, równym, średnio stromym, nie zachodzącym na powierzchnię wyrobu (ryc. 5, 6). Oprócz tego występują rylce węglowe boczne, w tym jeden dwojak jednokońcowy. Jeśli wiórowce te stanowią specyficzną cechę omawianej grupy, to rylce niewątpliwie są dziedzictwem po późnej fazie cyklu lendzielskiego i polgarskiego, którą cechuje wyraźny wzrost frekwencji tych narzędzi, aż do ilości dominującej w niektórych inwen-

tarzach nad innymi grupami narzędziowymi⁴⁸. Oprócz tych wyrobów pojawiają się sporadycznie odłupki retuszowane (m.in. na stronę dolną).

Dość licznie reprezentowane są siekiery krzemienne, przeważnie czworokątne z grubym obuchem. Siekiery te wyraźnie są dziedzictwem kultury pucharów lejkowatych. Nie można w żadnym wypadku wiązać ich ze środowiskiem lendzielskim lub polgarskim.

Niestety obecny stan znajomości zespołów krzemiennych nie upoważnia nas do szerszych wniosków typogenetycznych. Wydaje się jednak, że lepsze poznanie krzemieniarstwa omawianej kultury mogłoby jeszcze lepiej niż ceramika oświetlić skomplikowany problem jej początków.

NOTA UZUPEŁNIAJĄCA

Już po napisaniu tej pracy ukazały się uwagi Z. Sochackiego, częściowo sprovokowane przeze mnie, pt. *Jeszcze kilka uwag o kulturze ceramiki promienistej* („Wiadomości Archeologiczne”, t. 35, 1970, s. 25 - 31). Autor tych uwag słusznie podkreśla skomplikowany charakter genezy kultury ceramiki promienistej, krytykując równocześnie mój dawniejszy pogląd o związkach z kulturą pucharów lejkowatych. Z. Sochacki zapomina jednak o fakcie, który silnie zaakcentowałem w niniejszym opracowaniu, że poligenetyczny charakter procesu rozwoju wczesnej ceramiki promienistej nie wyraził się synkretycznym charakterem kultury ceramiki promienistej jako całości, lecz przebiegał różnymi drogami, częściowo paralelnie. Dopiero później następuje unifikacja tej kultury (w fazie „klasycznej”), by ustąpić znów silnemu zróżnicowaniu w fazie późnej. Twierdzenie Z. Sochackiego, że kultura pucharów lejkowatych nie była „dominującym elementem składowym” ceramiki promienistej (o.c., s. 31) wydaje się więc tylko częściowo słuszne. Nadal więc podtrzymuję swój pogląd, że przy rozpatrywaniu genezy omawianej kultury najistotniejsze są „określone tradycje kulturowe w zakresie inwentarzy kamiennych i form ceramiki” (J. K. Kozłowski, *W sprawie «Uwag ogólnych o ceramice promienistej (kanelowanej) w Polsce»*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 35, 1970, s. 23). Przypomnieć chciałbym też, że publikując w końcu lat pięćdziesiątych szkic poświęcony pochodzeniu kultury ceramiki promienistej nie mogłem uwzględnić właściwej roli podłoża epipolgarskiego w genezie kultury ceramiki promienistej, ponieważ dominował wówczas pogląd o następstwie kultury bodrogkereszturskiej po ceramice promienistej. Był on oparty na błędnej interpretacji stratygrafii stanowiska Kiskörös przez J. Bannera. Dopiero odkrycia N. Kálicza w Székely oraz V. Gabori-Csank w Békásmagyar stworzyły przesłanki dla właściwej oceny pozycji chronologicznej kultury ceramiki promienistej.

⁴⁸ J. K. Kozłowski, *Próba klasyfikacji materiałów zaliczanych do kultury lendzielskiej i nadciańskiej w Polsce południowej*, „Archeologia Polski”, t. 11, 1965, s. 21.

Ponieważ ukazały się dwie dalsze prace dotyczące materiałów z Wyciąża, czuje się zwolniony od oddzielnego zajmowania stanowiska w innych sprawach poruszonych przez Z. Sochackiego (m. in. w sprawie materiałów z jamy nr 225).

CERTAINS ASPECTS DE LA GENÈSE DE LA CIVILISATION DE LA CERAMIQUE CANNELÉE EN POLOGNE

Resumé

Sur le terrain de la Pologne dans la phase ancienne de la ceramique cannelée nous observons l'engrenage des influences de deux centres: du centre de la Slovaquie occidentale et de celui de la Moravie, se manifestant dans les influences du groupe de Boleraz ainsi que les influences de la partie est de la Slovaquie, liées avant tout avec le substrat de là-bas, celui de la civilisation de Polgar finale, sur lequel croît la civilisation de la ceramique cannelée. Cette situation est sans doute en plus compliquée par les traditions locales de Polgar tardif (groupe de Wyciąże-Złotniki), ainsi que par les traditions du groupe de la Petite-Pologne de la phase tardive de la civilisation des gobelets à entonnoir.

Les matériaux de la phase ancienne de la civilisation de la ceramique cannelée, se manifestant dans les stations sur le terrain de la Petite-Pologne, évoquées dans cet étude, possèdent un caractère tout à fait special. On peut conclure des prémisses typologiques que le seteur initial, le plus ancien, de la civilisation en question est représenté probablement par le mobilier de la fosse 225 à Wyciąże près de Cracovie. Dans cet ensemble il y a le plus d'éléments qui se rattachent aux groupes de la phase tardive de Polgar (et particulièrement le groupe de Malé-Zalužice-Lažniany). La suite du développement de la phase ancienne de la civilisation de la ceramique cannelée est représentée par les trouvailles, provenant des fosses 28, 46 bis, 99, 102, 103, 134, 138, 179, 287 et 305 dans la colonie de Wyciąże, ainsi que des matériaux similaires de Stręgorzyce et Przesławice près de Miechów. Aux trouvailles de ce type se rattachent aussi une partie des ensembles des fosses de Książnice Wielkie près de Kazimierza Wielka, malheureusement melangés avec les matériaux de la phase „imprimée” de la civilisation des gobelets à entonnoir; par conséquent leur distinction est rendue sensiblement plus difficile.

La position chronologique de cette phase est affirmé par la stratigraphie de la fosse 179 à Wyciąże, coupée par une sépulture avec une écuelle typique pour la phase tardive de la civilisation en question. Les ensembles évoqués démontrent une continuation des formes de la ceramique connues dans l'aire de la civilisation de Polgar tardif et, en même temps ils contribuent à l'enrichissement des ressources typologiques de la ceramique. Pourtant, dans ces matériaux, la ceramique caractéristique pour la phase classique de la civilisation en question fait encore défaut. C'est pourquoi que nous voudrions mettre en parallèle ce groupe avec l'horizon préclassique de la ceramique cannelée sur les terrains transcarpatiques.

A part du groupe étudié de la civilisation de la ceramique cannelée nous pouvons distinguer en Pologne les influences du groupe de Boleraz, se manifestant avant tout en Silésie. On les rencontre en Haute Silésie (Pietrowice Wielkie près de Racibórz, Nowa Cerekiew, près de Głubczyce) ainsi qu'en Silésie Moyenne, à Janówek, près de Dzierżoniów. Dans cette dernière station la ceramique du type de Boleraz apparait conjointement

tement avec la ceramique de la phase de Luboń de la civilisation des gobelets à entonnoir. Sur le terrain de la Petite-Pologne la ceramique du type de Boleraz dans la forme la plus typique apparait uniquement dans les gisements des cavernes, avant tout de la caverne nad Mosurem Starym, ainsi que dans l'abri de Puchacza skała.

Nous rencontrons en même temps sur le terrain de la Haute Silésie des matériaux d'un autre type encore, qui ont été découverts à Polska Cerekiew, près de Głubczyce. En général ces objets se rattachent aux trouvailles de la couche C1 de Stare Zamky près de Jevišovice en Moravie. Les éléments de la ceramique cannelée apparaissent ici dans un contexte distinct, dominant dans la civilisation des gobelets à entonnoir. Cet aspect des trouvailles de la phase ancienne de la ceramique cannelée est présent aussi en Petite-Pologne, récemment découvert dans la fosse 29 de la station Niedźwiedz, près de Proszowice, par Mme B. Burchard.